

HALINA CHODURSKA

W kręgu rękopisów średnioruskich
(zielniki magiczne)

Wśród bardzo już zróżnicowanych rękopisów średnioruskich wyodrębniają się jako dość wyrazista grupa liczne zielniki, herbarze i ogrody zdrowia. Nic dziwnego, że poświęcano im sporo uwagi poczynając jeszcze od ubiegłego stulecia. Ponieważ w ostatnich dwu dziesięcioleciach zainteresowanie rękopiśmiennictwem zielnikarsko-medycznym wyraźnie wzrosło, nie od rzeczy będzie dokonać podsumowania dotychczasowych badań, a przy okazji – zaprezentować kilka uwag i spostrzeżeń, opartych na własnej lekturze utworów tego typu.

Początki medycyny oficjalnej datują się w Rosji od XVII wieku. W okresie wcześniejszym podejmowanie prób leczenia ludzi było tam wręcz niebezpieczne i wiązało się ze sporym ryzykiem. Za panowania Iwana III (1440–1505) i jego syna Wasyla (1479–1533) niejednokrotnie skazywano na karę śmierci lekarzy, którzy nie byli w stanie przywrócić zdrowia pacjentowi (Rajnow, 1940; 263). Dopiero za panowania pierwszych Romanowów zorganizowane zostały w Rosji pierwsze szpitale, w Moskwie otwarto dwie apteki i rozpoczęto uprawę ziół leczniczych na szerszą skalę. Z końcem wieku XVII uzyskali zgodę na podjęcie studiów medycznych w Italii dwaj carscy poddani. Zainteresowanie medycyną spowodowało zapotrzebowanie na stosowną literaturę. W połowie XVII wieku (lata pięćdziesiąte) mnich Arseniusz Suchanow przywiózł z Góry Atos kilka egzemplarzy dzieł Dioskorydesa i Galena (Rajnow, 1940; 158), Epifaniusz Sławinecki przetłumaczył podręcznik anatomii, zaś Atanazy, arcybiskup Chołmogorów sporządził specjalny wyciąg z ksiąg medycznych (*Peecmp doxmyrckux knuz*). Anonimowi translatorzy przełożyli ponadto dzieła Alberta Wielkiego (w tym: *O sekretach białogłowskich* z 1670 r. – Gruzdiew, 1946; 18–19) oraz zielniki Syreniusza (B.S-Szcz., sygn. F.VI.5, 1–2) i Spiczyńskiego (Sobolewskij, 1903; 41).

Wcześniejsze, bo datowane na wiek XVI, tłumaczenia zielników i „ogrodów zdrowia” znane są dzisiaj jedynie z odpisów dokonanych w następnym stuleciu

i później (przekłady Lubczanina z 1534 r. i herbarz Buturlina z 1588 r. – Gruzdiew, 1946; 14).

Początkowo medycyna praktyczna była ściśle związana z dworem carskim, funkcjonował bowiem zakaz posiadania ksiąg medycznych (a zapewne również i korzystania z nich) przez osoby z niższych warstw społecznych (Łachtin, 1911; X). Wszelkie materiały mówiące o sposobach leczenia budziły lęk i obawy; podobnie jak większość ówczesnych opracowań specjalistycznych, należały one bowiem do ksiąg zakazanych (Rajnow, 1940; 162). Z tego też zapewne powodu na terenie Rosji nie drukowano prac poświęconych ziołolecznictwu. Zrozumiała w tej sytuacji była konieczność sporządzania niezliczonych odpisów poszczególnych ksiąg, dokonywania z nich skrótów, czy też redagowania różnorodnych rękopiśmiennych kompilacji. Warto by prześledzić dokładniej proces rozpowszechniania owych manuskryptów w sytuacji, gdy „przyłapanie na gorącym uczynku” groziło poważnymi konsekwencjami. Najprawdopodobniej bezwzględny zakaz propagowania obejmował jedynie zielniki magiczne (ludowe?). Wiek XVII w Europie upamiętnił się przecież jako okres szczególnego nasilenia walki z czarami i czarownicami. Fala ich prześladowań nie ominęła także Rosji. Wedle przekazu z roku 1667, jeden z rękopisów medycznych spalony został publicznie na plecach rzekomego autora (a najprawdopodobniej jedynie właściciela) Jakuszki Sztuki z tego powodu, iż odnotowano w nim jakieś magiczne zaklęcie (Tieriechowa, 1970; 95).

Mimo realnej groźby surowych sankcji, podejmowano przecież nierzadko ryzyko kopiowania inkryminowanych tekstów. Zachowało się mianowicie kilka dziesiątków broszurek prezentujących niezwykle, cudowną moc ziół, przytaczających zaklęcia i formuły magiczne bądź *expressis verbis*, bądź w formie zakamuflowanej. Utajniano, na przykład, często sposób oddziaływania rośliny o nazwie муравей (Тит. 3900), bądź też przerażające skutki wpływu rośliny сова (Q.VI. 3).

Wszystkie zachowane zielniki magiczne są stosunkowo świeżej daty (XVIII i XIX w.). Znalazł się wśród nich zaledwie jeden rękopis z XVII wieku (Zmiejew, 1895; 229).

Zdaniem ubiegłowiecznych znawców zagadnienia, dziełka tego rodzaju pojawiły się z chwilą, gdy „astrologiczne brednie” spłynęły z kręgów bardziej oświeconych w lud, by tu, znalazłszy wyjątkowo podatny grunt, szeroko się upowszechnić (Zmiejew, 1895; 229–230). Już w XVIII w. zarówno medycyną, jak i magią (astrologią) zaczęły się interesować również niższe warstwy społeczne.

Zielniki magiczne uznaje się powszechnie za wytwór fantazji ludowej. Jest to stwierdzenie prawdziwe jedynie po części. Nie podejmowano bowiem prób odnalezienia ewentualnych źródeł przytaczanych w omawianych rękopisach „przepisów”, nie stwierdzono jednoznacznie, skąd zaczerpnięte zostały zawarte w nich informacje. Nie ulega wątpliwości, iż treść haseł w znakomitej większości wypadków przejęto ze źródeł pisanych, poszczególne motywy powtarzają się bowiem niemal dosłownie, np.:

Есть трава б е л именуемая, однородна и растет в воде а концем стоит против воды (Погод. 1681)

Ест трава именем б е л ь растет в воде, концем стоит против воде (45.9.21)

lub w wersji nieco zmodyfikowanej, np.:

(ч е р н о б ы л ь) и туж траву с собой носить от всякого врага и сопротивника и еретика и кто станет злобу думать и мыслить и увидишь, корень тоя травы возми в руку или во уста (Q.VI.39).

И при себе держать оную томуж кто шествует в городе. И от всякого еретика Кто станет зло мыслити увидит корень ч е р н о б о л ь добр или в руке или в устах носить [33.15.108.(Нов. 1013)]

Niekiedy motyw zasadniczy najwyraźniej traktowany był jako inspiracja, podstawa do dalszych dywagacji. Konstatacji, iż roślina (bez nazwy) płynie pod prąd, towarzyszy rada: „by ją znaleźć, należy w miejscu, gdzie złamała się kosa, zebrać trawę i wrzucić ją do rzeki” (Q.VI.44). Ponieważ roślina, o której mowa, posiada równocześnie zdolność przebijania materiałów, inne źródło zaleca rozłożenie w tym samym miejscu wierzchniej odzieży (Ф218, Nr 357).

Stanowią zatem zielniki magiczne swoiste kompilacje, na które dodatkowo nakładała się inwencja kopisty (redaktora). Ewentualne wątpliwości co do charakteru tych źródeł rozpraszają zawarte w nich uwagi typu:

а инде написано (38.5.51; 8)

а как не описано (45.8.175; 10)

а то яз пишу от себя, а не с перевода (Q.VI.17; 156)

Zestaw omawianych leków prostych jest czasami bardzo szeroki, czasami – przeciwnie – mocno ograniczony, kolejność prezentacji obiektów również bywa odmienna. Ale indeksy ziół prezentowanych w różnych rękopisach wykazują daleko idące podobieństwa. We wszystkich niemal zielnikach omawia się rośliny o nazwach Адамова голова, чернобыль, царь архангел (i warianty), сова, змейка i kilka (co najmniej dwie) roślin zwanych петров крест.

Na kompilatorski charakter zielników magicznych wskazuje niejednorodność typologiczna opisów w obrębie jednej jednostki, np.:

О а н и с е. Аще у кого глава вертитца или лицо опухнет (...)

О траве пелыни. А растет по горам и по ровным местам цветом дымчатым (...)
(Тихв. м-рь 41; 68-69).

oraz charakterystyczne dla rękopisów-wypisów zróżnicowanie językowe (Potebnia, 1890; 93).

Wynikiem „twórczego” podejścia do materiałów (dobierania informacji, ich przeredagowywania i modyfikowania), a także braku kompetencji botanicznych kompilatora jest:

1) mylenie ziół, czyli przypisywanie roślinom obcych im właściwości, np.:

А дамова глава (голова) prezentowana jest przez znakomitą większość źródeł jako „car ziół”, roślina, którą zbierać należy z zachowaniem specjalnego rytuału, zaś wykorzystywać do dekonspirowania mocy piekielnych, zapobiegania ich szkodliwej działalności. Natomiast według zielnika 45.12.162 (Нов.) stanowi ona amulet (talizman) niezbędny dla kupców i handlarzy¹,

2) zniekształcanie nazw, spowodowane nieprawidłową lekcją pierwowzoru (Zmiejew, 1895; Nr 140)

np.: Abrotanum – Оборотень

Sabina – сова

ревень – ревена, ревека

солнорот – синяворян, синий ворон

3) zróżnicowanie w brzmieniu artykułów pod indetycznymi hasłami, polegające głównie na skracaniu lub rozszerzaniu poszczególnych konstatacji, pomijaniu pewnych partii wypowiedzi itp., np. dość obszernej informacji o roślinie петров крест przytoczonej w rękopisie ze zbiorów BAN (33.15.108) odpowiada w innym źródle tylko stwierdzenie, iż obiekt omawiany ma korzeń w kształcie krzyża i jest wskazany dla ludzi poddawanych działaniu złych czarów (uroków) (0.VI.11).

Zrozumiałe, że późniejsze prace zielnikarskie wykazują w następstwie powyższych zmian duże odstępstwa od pierwowzorów (Bogojawlenskij, 1960; 48).

Część informacji autorzy kompilacji przejmowali wedle wszelkiego prawdopodobieństwa z zielników oficjalnych, naukowych. Te ostatnie podają na przykład informację, że piwonia (пиона) odgania niedobre sny, zapobiega pożarom wywoływanym przez błyskawice, a ponadto leczy padaczkę (38.5.51). Komplet owych wierzeń przytoczono w jednym z zielników magicznych (45.8.175). Inne rękopisy omawianego rodzaju ograniczają się natomiast do prezentacji poszczególnych motywów powyższego zestawienia.

Szczegółowa analiza porównawcza pozwoli niewątpliwie wykryć „żelazny kanon” ziół, omawianych we wszystkich bez wyjątku rękopisach medycznych, zarówno tych naukowych, oficjalnych, jak i domniemanych ludowych, magicznych, oraz wyodrębnić szereg nazw poświadczonych w nielicznych tylko pracach. Do „klasycznego” zestawu zaliczyć wypada чернобыль, полынь, дягиль, rzadko natomiast (i wyłącznie w zielnikach magicznych) omawiane są zioła (a ściślej – preparaty) o intrygujących nazwach: адамова земля, актама, ал, наврат, лосось.

Odnalezienie źródeł – najstarszych tłumaczeń, z których zestawiano późniejsze zielniki magiczne – nie wydaje się możliwe bez przeprowadzenia dokładnej analizy porównawczej zachowanych rękopiśmiennych opisów ziół i bez odnalezienia realnych odpowiedników poświadczonych w rękopisach nazw: zielniki „ludowe”,

w przeciwieństwie do naukowych, nie przytaczają nazw innojęzycznych – łacińskich, greckich, arabskich, niemieckich czy polskich. Konieczne byłoby zatem zestawienie zielników średnioruskich z analogicznymi pod względem formalnym popularnymi pracami z terenu Europy, szczególnie zaś z tłumaczonymi na język rosyjski w XVII w. dziełami Alberta Wielkiego² (Gruzdiew, 1946; 18–19), tym bardziej że zachowały się zielniki z hasłami łacińskimi, nieudolnie skopiowanymi z jakiegoś oryginału (F.VI.16). Ubiegłowieczne przekazy wspominają między innymi o czarodziejskim herbarzu, który dotarł na Ruś z Polski za białoruskim pośrednictwem (Sacharow, 1841–49; 44).

Autorami (tłumaczami, kompilatorami czy kopistami) dzieł o charakterze zielnikarsko-medycznym byli początkowo cudzoziemcy i mnisi (Florinskij, 1880, VI; Łachtin, 1911, XVI; Zmiejew, 1895, 266). Historia przekazała, w licznych odpisach, nazwiska dwóch tłumaczy – niejakiego Stanczewskiego (herbarz 1588 r.) oraz Bülowa, Niemca z Lubeki, lekarza nadwornego carów Iwana III i jego następcy (zielnik Lubczanina z 1534 r.) (Florinskij, 1880, IX). Z czasem księgi medyczne zaczęli tłumaczyć inni lekarze, ale stosunkowo wcześniej w gronie translatorów pojawiali się ludzie odmiennych profesji (Zmiejew, 1895; 266). Niestety ci ostatni, w większości wypadków, wykazywali słabą orientację w dziedzinie medycyny i botaniki, popełniali błędy przy tłumaczeniu nazw roślin, przy ich identyfikacji, nie znali miejscowego (wschodniosłowiańskiego) nazewnictwa roślin (rzadko w herbarzach typu naukowego bywa przytaczana nazwa rosyjska), nieprawidłowo odczytywali nie tylko nazwy obcojęzyczne, lecz i rzekome miejscowe, przekształcali je, np.:

лосось – лиса

магнит – маганат – могонт

царь архангел – царь архилин – царь ахтамон – арапин

Zakonnicy często wzbogacali wersję pierwotną o modlitwy, a nawet zaklęcia (Łachtin, 1911; XVI).

Zupełnie nie zbadaną i nie uwzględnianą w rozważaniach naukowych zarówno współczesnych, jak i ubiegłowiecznych, grupą rękopisów zielnikarsko-medycznych są zielniki staroobrzędowe. Zachowało się ich bardzo mało (Q.VI.44; Ф 218. Nr 357), ale sporo zawartych w nich informacji powielono także w zielnikach magicznych. Stwierdzenie to dotyczy szczególnie opisów roślin o korzeniach zbliżonych kształtem do człowieka lub jeźdźca wraz z koniem (с и м и т а р и м, с и м и т а р ь).

Tłumaczeń ksiąg botanicznych dokonywano początkowo na Litwie (a raczej – na Białorusi i w Polsce), część źródeł przełożono na Rusi, a tutaj – przynajmniej do połowy XVIII w. – centrum translacji była Moskwa (Zmiejew, 1895; 265).

O „miejscowym” (ruskim) charakterze herbarzy zdają się świadczyć wedle mniemania badaczy

- a) rosyjskie nazwy roślin tam zamieszczane
- b) opisy miejsc, w których owe rośliny można spotkać
- c) przytaczanie zaklęć
- d) sposoby dozowania medykamentów (na łyżki lub garście) (Gruzdiew, 1946; 16).

Jedynie drugi spośród powyższych argumentów wydaje się przekonywający. Jednakże jeśli wziąć pod uwagę, że wspomniane w nim „opisy” ograniczają się z reguły do stwierdzeń: „на Руси растет множественно” czy „растет на Москве”, ranga dowodowa argumentu maleje. Świadczy on być może tylko o tym, że tłumacz był (bywał?) w okolicach, na które się powołuje lub znał szatę roślinną.

Już w XVIII wieku, mimo istnienia indeksów ksiąg zakazanych i funkcjonowania surowych zakazów, pojedyncze egzemplarze zielników znajdowały się w posiadaniu szlachty, oficerów (wojskowych), wyższych urzędników administracji państwowej, a nawet chłopów. Korzystali z nich najwyraźniej znachorzy władający umiejętnością czytania (Gruzdiew, 1946; 26–27). Niektórzy z nich sygnowali posiadane rękopisy (mieszkaniec Niżnego Nowgorodu Iwan Gawriłowicz Biriukow, kupcy Iwan Iwanowicz Bobrowski i Siemion Andriejewicz Szelajew).

Jak można sądzić na podstawie zachowanych rękopisów, zadanie przepisywania zielników zlecano częstokroć osobom najzupełniej przypadkowym, czasami wynotowywano tylko luźne recepty na użytek domowy. Niektóre księgi medyczne kopiowano jednak w sposób ściśle zorganizowany, w określonym porządku – najpierw karty wypełniano tekstem, później dopisywano (innym kolorem) inicjały, na końcu wreszcie sporządzano ilustracje³.

Zielniki magiczne przepisywała z reguły jedna osoba, wzbogacając je z rzadka rysunkami, przypominającymi raczej ideogramy roślin aniżeli same rośliny. Zdarzają się także falsyfikaty (lata powstania i rysunki bywały podrabiane) (Zmiejew, 1895; 167), co świadczyć może o znacznym zapotrzebowaniu na tego typu rękopisy. Nie sposób bowiem w przypadku zielników magicznych – tekstów, w których roślinę trudno zidentyfikować, w których przedstawiano rośliny nie istniejące, nierealne, fantastyczne lub niełatwe do odnalezienia – zakładać, że były one niezbędne dla użytkowników, że ewentualni pacjenci korzystali z rad w nich zawartych. Zresztą stosowanie się do przytaczanych zaleceń, wiara w skuteczność prezentowanych remediów (nawet przy założeniu, że były one znane i całkowicie dostępne) mogła okazać się zgubna. Zgodnie bowiem z receptą zielników magicznych, nacieranie ostrza szabli lub strzelby korzeniem ziela царь архилин sprawiło, że właściciel broni stawał się niezwyczężony, nie można go było pokonać; roślina одолен холостой uchodziła w nich za antidotum na trucizny, венок powodowała rozstępowanie się wody, zaś зоря дикая była amuletem odstraszającym jadowite węże (F.VI.16).

Sporo jest niewiadomych – „białych plam” w historii kultury Słowian, szczególnie Słowian wschodnich. Pewne zainteresowanie rozwojem medycyny w Rosji, zarówno oficjalnej, naukowej, jak i ludowej (i starym rękopiśmiennictwem medyczno-botanicznym), które w minionym stuleciu doprowadziło do powstania obszernych monografii (Richter, 1814) i opublikowania szeregu materiałów źródłowych (Fłorinskij, 1880; Zmiejew, 1895; Łachtin, 1911) przyczyniło wyraźnie w okresie międzywojennym, by znów odżyć w latach czterdziestych XX wieku (Gruzdiew, 1946). Kolejny okres milczenia przerwało w ostatnim dwudziestolecu ogłoszenie drukiem niewielkiego zielnika oficjalnego (prawdopodobnie tłumaczenia z Galena (Редкие источники по истории России, wyd. AN ZSRR, Moskwa 1977) i ukazanie się kilku artykułów ilustrowanych materiałem z wybranych zielników (Ruposowa, 1976 i 1987; Tieriechowa, 1970; Pimienowa, 1986). Sięgają po zielniki coraz częściej badacze nazw roślin. Niezwykle bogaty to materiał dla etnografów.

Pozostaje wyrazić nadzieję, że otwarty już kolejny etap zainteresowania piśmiennictwem botanicznym przyniesie odpowiedź na niektóre chociażby spośród zasygnalizowanych tu problemów badawczych.

PRZYPISY

¹ W tej funkcji większość źródeł zaleca ziele o nazwie *с к о н а* lub doń zbliżonej.

² Kompilator (autor? kopista?) zielnika 21.2.31 (Нов. 1124) wyraźnie na ten autorytet się powołuje!

³ W zbiorach rosyjskich znajduje się szereg zielników „niedokończonych” – bez początkowych liter i rysunków.

WYKORZYSTANA LITERATURA

- Bogojawlenskij (1960), *Driewnierusskoje wraczevanije w XI–XVII ww. Istoczniki dla izuczenija istorii russkoj medicyny*, Moskwa.
- Fłorinskij (1880), *Russkije prostonarodnyje leczebniki i trawniki*, Kazań.
- Gruzdiew (1946), *Russkije rukopisnyje leczebniki*, Leningrad.
- Łachtin (1911), *Starinnyje pamiatniki medicynskoj pis'miennosti*, Moskwa.
- Pimienowa (1986), *Sposoby nominacyi cwieta w rukopisnych trawnikach XVII–XVIII ww.*, „Wiestnik ŁGU”, s. 2, wyp. 4, Leningrad.
- Potiebnia (1890), *Malorusskije domasznije leczebniki XVIII wieka*, „Kijewskaja starina”, god 9, tom XXVIII, Kijów.
- Rajnow (1940), *Nauka w Rossii XI–XVII ww.*, Moskwa-Leningrad.
- Richter (1814), *Geschichte der Medizin in Russland*.
- Ruposowa (1976), *Strukturnyje osobiennosti imiennych słowosoczetanij...*, „Lingwisticeskij sbornik MOPI”, Moskwa.
- Ruposowa (1987), *Trawniki sierpuchowskiego wojewody F.A. Buturlina kak istocznik po istorii russkogo jazyka*, „Istorija russkogo jazyka i lingwisticeskoje istocznikowiedienije”, Moskwa.
- Sacharow (1841–49), *Skazanija russkogo naroda*, S.-Peterburg.
- Sobolewskij (1903), *Pieriwodnaja literatura Moskowskoj Rusi XIV–XVII wiekow. Bibliograficzeskije matieriały*, S.-Peterburg.

Tieriechowa (1970), *Russkije leczebniki XVII-XVIII wiekow*, „Russkaja riecz”, 1970, Nr 1, s. 95–100.
Zmiejew (1895), *Russkije wraczebniki*, S.-Peterburg.

Źródła rękopiśmienne

A) Ze zbiorów Biblioteki Publicznej w Leningradzie

F.VI.5 (1–2)	Q.VI.31
F.VI.16	Q.VI.39
O.VI.11	Q.VI.44
Погод. 1681	Спб. ДА Nr 410
Q.VI.3	Тит. 3900
Q.VI.17	

B) Ze zbiorów Biblioteki Akademii Nauk (Leningrad)

21.2.31 (Нов. 1124)	45.9.21
33.15.108 (Нов. 1013)	45.12.162 (Нов.)
38.5.51	Тихв. м–рь 41
45.8.175	

C) Ze zbiorów Biblioteki im. Lenina (Moskwa)

Ф 218. Nr 357

ХАЛИНА ХОДУРСКАЯ

В кругу старорусских рукописей (травники)

В статье подводятся итоги исследований медицинских рукописей (гербариев, "огородов здравия", лечебников и травников), проводившихся в прошедшем и настоящем столетиях. К имеющимся уже в научной литературе добавляются еще и собственные замечания автора, опирающиеся на проведенный им анализ конкретных рукописных текстов.